

RECENSIES

Dik van Arkel, *The Drawing of the Mark of Cain. A socio-historical analysis of the growth of anti-Jewish stereotypes* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009) 588 p. ISBN 9789089640413.

Op 30 juni 2010 overleed emeritus hoogleraar geschiedenis Dik van Arkel op 85-jarige leeftijd. In de eerste week van januari verscheen zijn langverwachte boek over de geschiedenis van het antisemitisme. Dit meesterwerk is het resultaat van een leven lang denken over anti-joodse stereotypen, de kracht van vooroordelen, en de voorwaarden waaronder deze al dan niet leiden tot vervolging en moord. De lof gaat uit naar de bezorgers H. Floris Cohen, Leo Lucassen, Robert Ross, en naar de schrijver van een introductie en een historiografische epiloog, Chris Quispel.

Dit is geen geschiedenis van het antisemitisme die beoogt een min of meer compleet chronologisch overzicht te geven. Van Arkel heeft zich gespecialiseerd in enkele specifieke periodes en regio's, te weten West-Europa vanaf het ontstaan van het christendom tot en met de middeleeuwen, en in het bijzonder de voorlopers van het huidige Engeland, Duitsland, Oostenrijk en Italië. Zijn doel was een universele theorie over de groeifactoren van antisemitisme en andere vormen van racisme – want voor Van Arkel zijn deze verschijnselen nauw verwant. Ook tegenstemmen en tegentrends boeien hem, wanneer hij wijst op perioden waarin joden en niet-joden in verschillende landen en streken juist goede verhoudingen met elkaar onderhielden. Zijn theorie is bruikbaar om hedendaagse bewegingen tegen minderheden te analyseren en te komen tot adviezen voor het afremmen van racistische organisaties. Zijn diepere drijfveer daarbij ligt in de door hemzelf beleefde geschiedenis van het Nazi-antisemitisme in Duitsland en Nederland. 'De antinazigevoelens waren bij mij al vroeg heel sterk', zei hij in een recent interview. Die sterke gevoelens waren een direct gevolg van het leren kennen van Duitse joodse vrienden van zijn ouders. Door de jodenvervolging verliest hij later ook Nederlandse joodse kennissen en vrienden.

Van Arkel presenteert eigen concepten zoals 'secessiefrictie', waarmee hij de verhouding tussen joden en christenen typeert; 'terrorisering van de discriminant', waarmee hij de dwang aanduidt tot het meedoen aan discriminatie en vervolging door omstanders; en de 'genealogie van stereotypen', waarmee hij duidt op de dynamiek en de flexibiliteit van anti-joodse stereotypen, die ten aanzien van joden sterker, tegenstrijdiger, meervoudiger en irrationeler zijn dan ten aanzien van andere minderheden.

De studie van racisme en antisemitisme kent optimistische en pessimistische benaderingen, en Van Arkel geeft blijk van beide. Optimistisch is zijn analyse van de effecten van dagelijkse omgang tussen joden en niet-joden, en tussen minderheid en meerderheid in het algemeen; hij is ervan overtuigd dat van die interactie een correctieve werking op stigmatisering en stereotypering uitgaat. Hoe universeel deze werking is valt te bezien; in sociologische analyses van wat de contactthese wordt genoemd is vaker een meervoudig effect van interetnisch of interreligieus contact

gevonden. Van Arkel overtuigt wel met zijn voorbeelden van situaties waarin de kerkleiding gelovigen dagelijkse omgang met joden verbiedt. Geweld tegen joden komt dan gemakkelijker tot stand.

Pessimistisch is hij over de mogelijkheden om anti-joodse activiteiten effectief te bestrijden. Wanneer een onredelijke anti-joodse stemming om zich heen grijpt, blijkt de meerderheid van de niet-joden spoedig weinig vatbaar te zijn voor redelijke argumenten. Dan kan in korte tijd een zeer gevaarlijke gewelddadige situatie ontstaan, die bovendien door weinig afgeremd wordt.

Van Arkel ziet naast overeenkomsten in dynamiek ook een verschil tussen anti-joods en anti-zwart racisme. Hij wijst op verschillen in stereotypen en in de arbeidsmarktpositie. Tot slaaf gemaakte Afrikanen en zwarte Amerikanen werden gedwongen tot onbetaalde dwangarbeid. De eigenaren hadden belang bij het kunnen doorwerken en dus in leven laten van degenen die ze tot hun eigendom verklaard hadden. Dat belang ontbrak ten aanzien van de joden, die vanaf de middeleeuwen buiten de reguliere arbeidsmarkt geplaatst zijn. Geweld tegen joden ontspoorde door deze economisch specifieke factoren sneller en ongeremder tot moord en uitroeiing.

Voor alle vormen van racisme geldt dat autoriteiten op elk gebied – nationaal, lokaal, in organisaties, informele en particuliere verbanden en families – cruciaal zijn in het herkennen van uitsluiting en het tegengaan van stereotypering. De elementaire kracht van antisemitisme en racisme wordt steeds weer onderschat, benadrukt hij terecht. Die onderschatting kan snel tot gevaarlijke situaties leiden. Zo is er een neiging om antisemitisme en racisme buiten de eigen samenleving te plaatsen en in de eigen omgeving of kring niet te herkennen. Van deze neiging maken racistische bewegingen gebruik om hun draagvlak te vergroten. Cruciaal is ook de timing. In de maanden vlak voor de machtsgreep van de Nazi's in 1933 was de anti-joodse propaganda van de NSDAP opmerkelijk genoeg minder sterk, en dat was ook het geval gedurende de Olympische spelen van 1936.

Van Arkel staat stil bij de vraag waarom nu juist joden te maken krijgen met stigmatisering. Hij laat zien dat er niet één anti-joods stigma is, maar een veelvoud van stigmata die het karakter van een spectrum hebben. Op welk element van dat spectrum in een bepaalde situatie de nadruk komt te liggen wordt bepaald door wat hij noemt 'ideological adequacy'. Antisemitisme is een ideologie, gericht op het veranderen of juist op het in stand houden van een bepaalde sociale orde. Van Arkel laat zien dat steeds wat het meest adequate en werkzame anti-joodse beeld lijkt te zijn tevoorschijn gehaald en gebruikt wordt.

Sterk is ook de neiging om een gestereotypeerde minderheid te beschouwen als homogeen. Voor de antisemiet blijft een jood eerst en altijd een jood, voor de racist een zwarte altijd een zwarte; diversiteit binnen de groep wordt niet erkend. Dit leidt tot beperkte en vaak eenzijdige omgang. Van Arkel spreekt van 'labeled interaction', tussen meerderheid en minderheid, die het stereotype in stand houdt. Niet alleen in tijden van een racistisch regime, maar ook daarna kan de omgang getypeerd blijven door ongemakkelijkheid en onwennigheid, omdat die eenzijdigheid in de verhoudingen lang doorwerkt.

Het bevorderen van ongedwongen vormen van contact tussen meerderheid en minderheden in Europa is gezien deze door Van Arkel overtuigend getoonde sterke historische neigingen van blijvend belang.

Dienke Hondius
Vrije Universiteit Amsterdam